

Pokrof

OOSTERSE CHRISTENEN, KERKEN EN CULTUREN

JAARGANG 65
NUMMER 2
MRT-APR-MEI 2018

- 3 Russische Demonen** – Dolf Bruinsma
- 6 Koptische handschriften** – Nick Pouls
- 10 Meditatie: Sofia** – Lieve Troch
- 14 Kerkvaders III** – Leo van Leijssen
- 18 Tsaar Peters hervorming** – Paul Baars
- 21 De levende God (recensie)**
– Johan Meijer
- 22 Korte Berichten**
- 23 Byzantijnse Liturgie XXI:
De iconostase** – Paul Baars

Open altaarscheiding. Kathedraal van Torcello (Veneto, Italië), gebouwd in Venetiaans-Byzantijnse stijl.

Demonen waarden rond in de poëzie van de Russische dichter Michail Lermontov en in de symbolische schilderkunst van zijn naamgenoot Michail Vrubel – over beiden een klein tweeluik. De Universiteit Utrecht bezit een verzameling Koptische handschriften – wat is de bijzondere betekenis van deze collectie? Aan de hand van een Fins-orthodoxe Wijsheidsicoon gaat de meditatie in op de figuur van Sofia. Na de behandeling van de Kerkvaders in het algemeen én binnen de Orthodoxie in het bijzonder (Deel I resp. II) in de afgelopen twee Pokrof-edities, nu in het laatste en derde deel hun mogelijke betekenis voor hedendaagse christenen in het Westen. In het oude Rusland hervormde tsaar Peter de Grote de Staat, maar óók de Orthodoxe Kerk, wat nog eeuwen lang gevolgen zou hebben. Een boekbespreking brengt de recente vertaling van de bekende orthodoxe catechismus, 'De levende God', ter sprake – een aanwinst voor de Nederlandse Orthodoxie en daarbuiten.

Hopelijk leest u ook dit nummer weer met veel interesse en plezier.

Leo van Leijssen
redactiesecretaris Pokrof

De illustraties op de omslag:

Voorzijde: Sofia, met haar dochters Hoop, Geloof en Liefde, icoon in 'Wijsheidskapel van het Orthodox Cultureel en Educatief Centrum Sofia', bisdom Helsinki, Finland [Foto: H. Vogelaar];
Achterzijde: Sofia, Russische icoon, late 18^e eeuw. Alternatieve, sinds c. 1500 traditioneel Russische afbeelding van de Wijsheid. Als vrouw gekleed in keizerlijk gewaad, gezeten op de troon met de 'Zeven Pijlers', omringd door de Moeder Gods en Johannes de Voorloper, met boven haar Christus en in het bovenste gedeelte de Troon van het Laatste Oordeel (Etimasia), omgeven door engelen [Foto: Temple Gallery, Londen].

Pokrof verschijnt vijfmaal per jaar en is een uitgave van de Katholieke Vereniging voor Oecumene Athanasius en Willibrord

Redactie: Paul Baars (hoofdredacteur), Dolf Bruinsma, Geert van Dartel, Leo van Leijssen (redactiesecretaris), Johan Meijer, Nick Pouls, Katja Tolstaja, Igljka Vassileva-van der Heiden, Huub Vogelaar.

Administratie en redactiesecretariaat:
Pokrof, Emmaplein 19^D,
5211VZ 's-Hertogenbosch, tel: 073-7370026,
e-mail: secretariaat@oecumene.nl, website:
<http://www.oecumene.nl/Publicaties/Pokrof>
De auteurs zijn verantwoordelijk voor de

inhoud van hun bijdragen en geven niet de mening van de redactie weer. De redactie is verantwoordelijk voor titels en tussenkopjes alsook voor foto's en hun onderschriften. Voor mogelijke onjuistheden in aankondigingen van liturgievieringen en evenementen kan de redactie niet aansprakelijk worden gesteld. De redactie behoudt zich het recht voor ingezonden reacties in te korten of niet te plaatsen.

Opzeggingen dienen vóór 1 december in 's-Hertogenbosch te geschieden, anders wordt men verondersteld abonnee te blijven.

De abonnementsprijs is €22,50 voor Nederland, voor het buitenland €27,50, giro IBAN: NL 61 INGB 0005679145 (BIC: INGBNL2A) t.n.v. Tijdschrift Pokrof, 's-Hertogenbosch.

Opmaak: VANDARTEL, Oss.
Drukwerk: Van Stiphout, Helmond.

Russische Demonen

Michail Lermontov, door Kirill Gorbunov, 1841. (Foto: Wikimedia Commons)

moeder en beleefde zijn puberteit in de woelige jaren '20 van de 19^e eeuw. Een studie aan de universiteit maakte hij niet af. In 1837 werd Poesjkin in een duel gedood; Lermontov gaf in een gedicht het regime hiervan de schuld. Voor straf werd hij voor enige tijd naar een legeronderdeel in de Kaukasus verbannen. Hij schreef zich in op een militaire school, nam deel aan het soldatenleven en werd officier. Inmiddels publiceerde hij gedichten, had affaires, en was een lastig mens, met nogal wat conflicten. Na wat vervelende grappen

Een klassiek poëem in de Russische literatuur is 'Demon' van Michail Lermontov (1814-1841). De symbolistische schilder Michail Vrubel (1856-1910) was gegrepen door het thema en was een groot deel van zijn leven bezig met demonen. Hierover geven we een klein tweeluik.

op een feestje daagde hij zijn vriend Martynov, net zo'n branieschopper als hij, uit voor een duel. Hij werd in de borst geschoten en stierf twee minuten later.

De demon van Lermontov

Op de enorme betekenis van Lermontov voor de Russische literatuur kunnen we hier niet ingaan. In Nederland kennen we vooral zijn vertaalde roman *Een held van onze tijd*; hier gaat het om zijn poëem: *Demon*. Hij schreef de eerste regels op vijftienjarige leeftijd, en na zijn verblijf in de Kaukasus, geïnspireerd door Georgische legenden, schreef hij de rest.

Lermontov, vijftien jaar jonger dan Poesjkin en even bekend en belangrijk, is nog steeds een geliefd dichter. Uit zijn niet lang maar wel schilderachtig leven noteren we een paar feiten. Hij werd in Moskou geboren, opgevoed door zijn niet onbemiddelde groot-

De demon vliegt doelloos boven de Kaukasus. Zijn bestaan - zijn eindeloze bemoeienis met het kwaad - verveelt hem. In Georgië ziet hij de

adelijke Tamara, verloofd met een prins. Hij wordt getroffen door haar schoonheid, en voor het eerst voelt hij de aantrekkingskracht van liefde, goedheid en schoonheid. Als haar verloofde zich door de bergen rept om met haar te trouwen, wordt zijn stoet door bandieten overvallen. Hij was vergeten op een heilige plaats te bidden; was dit zijn straf, of was dit eigenlijk veroorzaakt door de demon? Het paard van de prins brengt zijn lijk naar de bruid.

De demon bezoekt Tamara in haar dromen, hij fluistert haar toe niet te rouwen en ongevoelig te zijn als de wolken. Als ze zich in een klooster heeft teruggetrokken, verschijnt hij haar. Een engel probeert vergeefs haar te beschermen. De demon verklaart haar zijn liefde, belooft haar macht en liefde. Ze zwicht, maar als hij haar kust, sterft ze in zijn onmenselijk vuur. Een engel vliegt weg met haar ziel, die alleen aan God toebehoort. De demon blijft achter, trots maar eenzaam.

Vrubel

Vrubel, als zoon van een militair in 1856 in Omsk geboren, studeerde rechten in Sint-Petersburg, waar de familie was gaan wonen, en volgde teken- en schilderlessen. Ook verbleef hij in Kiev. Hij kreeg allerlei opdrachten: het schilderen van vier iconen voor een iconostase in de Cyrilluskerk en klussen bij restauratiewerkzaamheden in de Sofia-kathedraal in 1884. Hij ondernam reizen naar Italië, en verdiepte zich in de Byzantijnse en Oud-Russische cultuur.

Eind 19^e eeuw beleefde Rusland een hoogconjunctuur. Sint-Petersburg was de stad van de regering en de ambtenarij; in Moskou heerste een meer open sfeer van gegoede burgers die zich voor kunst interesseerden. Savva Marmontov, ondernemer en financier, had begin jaren '70 in Abramcevo bij Moskou een kunstenaarskolonie gesticht. Vrubel ging er in de buurt wonen en kreeg veel opdrachten voor theaterdecors en -kostuums. Marmontov had belangstelling voor de Russische volkskunst, onder meer houtsnijwerk, en vond dat er een verbinding moest komen tussen die kunst en westerse inzichten. Hij liet een houten kerk bouwen in Russische stijl.

In 1890 werd het vijftigste sterfjaar van Lermontov, 1891, voorbereid. Voor die gelegenheid werkte men aan een luxe uitgave van *Demon*. Een aantal kunstenaars kreeg opdracht voor de illustraties te zorgen, waaronder Vrubel.

De componist Rimskij-Korsakov behoorde tot de bovengenoemde kringen van welgestelde kunstliefhebbers. In een van zijn opera's zong Nadezjda Sabela, met wie Michail Vrubel in 1896 trouwde. Hij leerde Diaghilev kennen, die later in Parijs beroemd zou worden met zijn *ballets russes*. Omdat hij Diaghilev gaandeweg te autocratisch vond, nam hij weer afstand van hem.

Vanaf 1900 kwam Rusland in een economische depressie. Marmontov raakte failliet. Met Vrubel scheen het gelijk op te gaan.

'Progressieve paralyse' werd in 1902 bij hem geconstateerd, en hij verbleef met tussenpozen in enige psychiatrische klinieken. Op een reis naar Kiev vatte zijn tweejarig zoontje kou en stierf een paar maanden later aan hersenvliesontsteking. Na een ineensstorting wilde Vrubel niet in het Cyrillusziekenhuis terecht komen, naast de kerk met zijn iconen, en hij kwam in Riga, waar een *folie à double forme* (letterlijk: 'dubbele waanzin', waarschijnlijk is bipolaire stoornis oftewel manisch-depressiviteit bedoeld) - werd vastgesteld. Er volgden weer perioden van beterschap, waarin hij opdrachten kon aannemen, maar in de laatste vijf jaar van zijn leven raakte hij zijn gezichtsvermogen kwijt. Blind geworden stierf hij in 1910 in Sint-Petersburg in een zenuw-inrichting. Hij heeft een grafmonument op het kerkhof van het Novodevitsji-klooster.

Iconen en demonen

In 1997 was in Duitsland een overzichtstentoonstelling te zien van het werk van Vrubel, eerst in Düsseldorf, daarna in München. De catalogus beslaat driehonderd flinke bladzijden, met een paar honderd afbeeldingen. Je verveelt je er niet bij: broeierige vrouwen, onwerkelijke, bijna abstracte warrelingen, fantastische landschappen, bonte bloemenzeeën, weelderige gewaden, paarse duisternissen, sprookjesachtige wezens, bloemen die er eigenlijk niet uitzien als bloemen, en veel slierten, strepen en vloeiende beelden. Je moet denken aan veel laatnegentiende-eeuwse kitsch, maar dat is het ook weer niet, daarvoor is het te geïnspireerd. De menselijke gezichten hebben niet het schematische dat we uit veel kunst uit die tijd kennen, ze zijn heel persoonlijk en stralen meestal een soort bedachtzaamheid uit.

Hieronder gaan we in op een aantal werken met religieus motief, en tenslotte op zijn demonen.

*Zittende demon',
schilderij van Vrubel
uit 1890 (Foto:
Wikimedia Commons)*

Van die tijd (1890/'91) is ook *Tamara's doodsbed*; ze ligt in een rijk gewaad, de fraaie oogleden neer, meer in voldane slaap dan in tragische dood. De *Zittende demon* (1890) is indrukwekkend, een voor

Op *De Nederdaling van de heilige Geest* zien we de Logos met de twaalf apostelen. Alles is canonic, met mooie Slavische letters, en verder is alles anders. De Logos ziet er vrouwelijk uit, en van elk der apostelen zou je, lettend op de gezichten en handen, een karakterstudie kunnen maken.

De H. Athanasius, op de iconostase van de Cyrilluskerk in Kiev, kijkt ons tegen zijn gouden achtergrond levendig en oplettend aan. Een Maria is levensecht, het Kind is mooi en snoezig, zoals je dat nooit op religieuze afbeeldingen ziet, en ze kijken of ze op de foto moeten. De H. Cyrillus kijkt of hij je dadelijk iets interessants gaat vertellen, en een Christus kijkt ook ongeveer zo. Een kaarsdragende engel zou je ook kunnen aantreffen in een realistische afbeelding van een volksbuurt.

Zijn portretten, van zichzelf, zijn vrouw, zijn zontje, zijn mooi. Dat van zijn vrouw, in een zekere luister, zijn kind, met enigszins benauwde blik, alsof hij weet dat hij het niet lang meer zal maken. De blikken, peinzend, oplettend, zetten zich voort in de iconen.

Het thema van de demon is populair in de romantiek. Hij kan de trotse zijn, het genie, de opstandige, of fataal, verworpen en eenzaam. We zien hem in Vrubels *Tamara's Dans*. Ze staat ver af van de Tamara van Lermontov, die zich beschaamd in een klooster heeft teruggetrokken. Bij Vrubel zien we een bijna wulpse dans; de demon, met smal gezicht en wilde hardos, ziet op afstand in dof verlangen toe.

zich uit starende knoestige figuur met ontbloot bovenlijf, als een arbeider aan het eind van de dag, alles in donkere kleuren. Zijn *Staande demon* (1900) kijkt, de handen wonderlijk boven het hoofd gevouwen, met veroveraarsblik de wereld in.

En daarna schijnt de demon in zijn omgeving op te lossen. De *Vliegende demon* (1899), nooit afgemaakt, is meer dan drie bij vier meter en bestrijkt een wand van het Russisch Museum in Sint-Petersburg. In de horizontaal voortijlende flarden is bijna alleen het gezicht van de demon duidelijk, die met wijdopen ogen strak voor zich uitkijkt. In de *Neergestorte demon*, uit 1901, weer gedomineerd door horizontale lijnen, is zijn gestalte, naakt in een versplinterd decor, nog juist te onderscheiden; het gezicht zie je vrijwel niet meer. In een laatste schilderij met dat thema is de demon alleen nog decoratief.

De demon is Vrubel zelf, zei de dichter Aleksandr Blok. Vrubel kende het poëem van Lermontov, van een regel of achthonderd, uit zijn hoofd. Maar in plaats van het buitengewone individu in het gedicht hebben we hier de lijdende held die het oneindige wil en zijn begrensdheid ervaart. Misschien staat hij, de figuur tussen hemel en aarde, ook voor de kunstenaar - en is zijn ondergang ook de ondergang van de kunst.

Dolf Bruinsma

Koptische papyri en perkamenten in Utrecht

Herkomst, tekstfragmenten, gebruikerssporen

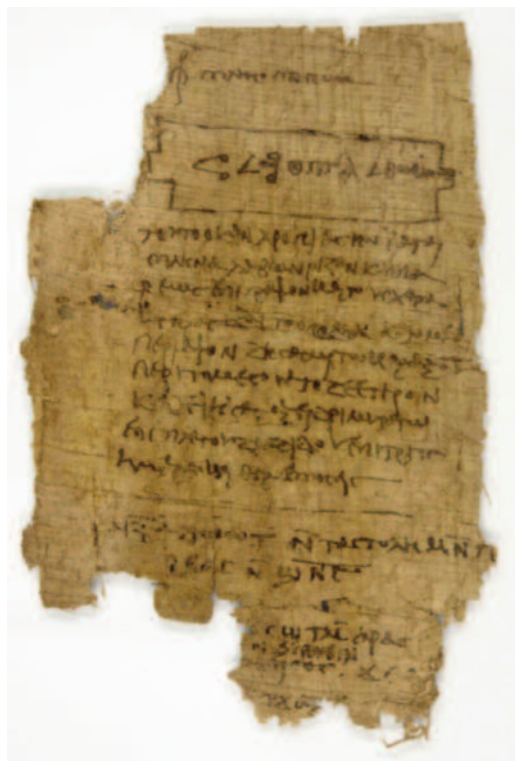
In een van de depots van de Bijzondere Collecties van de Utrechtse Universiteitsbibliotheek bevindt zich een collectie Koptische papyri en perkamenten, geïnventariseerd als Utrecht, Universiteitsbibliotheek, Hs. Collectie Koptisch. De afkorting hs. staat voor handschrift. Het betreft handschriften die gemaakt zijn van de papyrusplant: papyri, of van dierenhuiden: perkamenten. Nick Pouls, redactielid van Pokrof en zelf boekhistoricus, doet uit de doeken wat deze collectie zo bijzonder maakt.

Wat op deze uiterst fragiele en geschonden papyri en perkamenten gelijk in het oog springt, is het Koptische schrift. De aanwezigheid van deze Koptische papyri en perkamenten in de Bijzondere Collecties van de Utrechtse Universiteitsbibliotheek roept meteen allerhande vragen op:

- Wie heeft deze papyri en perkamenten gemaakt?
- Waar komen de papyri en perkamenten vandaan?
- Uit welke periode dateren ze?
- Welke teksten zijn er precies overgeschreven?
- Waar werden deze teksten voor gebruikt?
- Zijn deze fragmenten deel van één codex, meerdere codices of zijn het toch afzonderlijke tekstfragmenten?
- En nog interessanter: hoe zijn de Koptische papyri en perkamenten in Utrecht terechtgekomen?

Wat is de Koptische taal?

De papyri en perkamenten zijn overgeschreven in het Koptisch. Wat is de context van die taal binnen de geschiedenis? Om de historische

Koptische papyrus. (Foto: Universiteitsbibliotheek, Utrecht)

bronnen die deze Koptische handschriften zijn, in een breder kader te plaatsen, is het goed om stil te staan bij enkele kenmerken van de taal. Het oude Egypte kent vijf verschillende fasen van het zogeheten 'Egyptisch':

1. Oud-Egyptisch (2700-2200 v.C.);
2. Middel-Egyptisch (2200-1800 v.C.);
3. Nieuw-Egyptisch (1580-700 v.C.);
4. Demotisch (vanaf 800 v.C.);
5. Koptisch, het laatste stadium van de taal van het Oude Egypte.

Dit Koptisch is samengesteld uit het Egyptische Demotisch als basis, met veel elementen uit het Koinè Grieks, een taal die vanaf de Hellenistische periode werd gebruikt. Koptisch is een

Afro-Aziatische taal (zoals onder andere ook Hebreeuws, Arabisch en Berbers), die tot in de 17e eeuw als spreektaal in Egypte werd gebruikt.

De taal heeft een eigen alfabet, dat in de 4e eeuw n.C. werd gestandaardiseerd om de verschillen tussen de dialecten en sub-dialecten te overbruggen. Daarbij worden 31 letters gebruikt, waarvan er 24 aan het Grieks zijn ontleend én 7 aan het Demotisch schrift, die als aanvullende lettertekens dienen voor medeklinkers die het Grieks niet kent. Voor het ontcijferen van de oudere hiëratische - in een schrift dat de Egyptenaren gebruikten in plaats van hiërogliefen - en Middel-Egyptische teksten is het Koptisch van essentieel belang geweest. Hoewel het Koptisch na de 10^e eeuw n.C. langzamerhand werd verdrongen door het Arabisch, gebruiken de Egyptische christenen nog altijd de Koptische taal bij het vieren van de liturgie in de Koptisch-orthodoxe Kerk, een van de zogeheten oriëntaals-orthodoxe kerken.

Dat zulke vroege papyri en perkamenten zijn overgeleverd, geeft ons een unieke kijk in de vroege geschiedenis van de Koptisch-orthodoxe Kerk en de vroeg-christelijke geschriften. Hoewel het duidelijk moge zijn dat de papyri en perkamenten uit Egypte afkomstig zijn, zullen we het bronmateriaal nader moeten bekijken om de precieze locatie waar ze vandaan komen in Egypte te achterhalen.

De handschriften in Utrecht

Om de herkomst en datering van de handschriftfragmenten *Utrecht*, *Universiteitsbibliotheek*, Hs. *Collectie Koptisch* te achterhalen, zal er een paleografische analyse gemaakt moeten worden. Dat is een analyse vanuit de paleografie oftewel handschriftkunde. De paleograaf maakt daarbij een vergelijking van de lettervorm en schrijfrichting van alle letters. Diverse handen hebben de papyri in een nogal vluchtige stijl geschreven, zoals vergelijkbaar is met andere Koptische handschriften uit de 3^e en 4^e eeuw n.C., die tot collecties elders behoren. Daarentegen zijn de perkamenten overgeschre-

Koptische papyrus. Hier zijn de naaigaten goed te zien; ze duiden erop dat het om een blad uit een codex gaat. (Foto: Universiteitsbibliotheek, Utrecht)

ven in de zogeheten Koptische *uncialis*. De Koptische *uncialis* is een schrift dat vooral vanaf de 4e en 5e eeuw werd gebruikt door kopiïsten. De perkamenten uit de collectie zijn overgeschreven in twee kolommen door vermoedelijk één kopiïst, terwijl de papyri door meerdere kopiïsten overgeschreven zijn in slechts één kolom. Opvallend is de ruimte tussen de letters en de woorden, de zogenaamde woordscheiding. Op de papyri en perkamenten is namelijk geen woordscheiding te meten: ALLEWOORDEN ZIJNZONDERSPATIEACHTERELKAARGEZET, wat doet vermoeden dat de teksten uit de Late Oudheid of de vroege middeleeuwen stammen. Immers, het aanbrengen van ruimte tussen woorden om de leesbaarheid te verbeteren, vindt pas plaats gaandeweg de 8^e en 9^e eeuw. Door middel van deze paleografische analyse kan gesteld worden dat de papyri en perkamenten door meerdere kopiïsten zijn overgeschreven in de periode 200-600 n.C. Op grond van het schrift blijft het lastig om de precieze locatie te achterhalen, wellicht dat een vertaling uitkomst kan bieden.

Transcripties en vertalingen: teksten ontrafeld

De vraag die rijst: welke teksten zijn er precies overgeschreven? Na een transcriptie en vertaling kunnen de teksten achterhaald worden. Het zijn vooral vroeg-christelijke teksten, zoals Bijbelpassages, psalmen, heiligenlevens en apocriefe geschriften. De tekstfragmenten van *Het Leven van de heilige Eupraxia* en *Het Martelaarschap van de heilige Pantaleon* zijn enkele voorbeelden van vertalingen of bewerkingen van een Grieks origineel. Daarnaast is de apocriefe *Handelingen van de apostel Andreas*, bestaande uit een drietal fragmenten, de belangrijkste overgeleverde bron in deze collectie. Deze teksten zijn natuurlijk bekend in meerdere christelijke tradities, maar er zitten ook enkele oorspronkelijke Koptische teksten in de collectie. Onder andere een apocrief verhaal over het leven van Jozef, de zoon van aartsvader Jacob, en een preek over de maagd Maria zijn twee typische voorbeelden van teksten van Koptische oorsprong. De tekst over de geboorte van Christus bevat een lange passage over de wondervogel Phoenix. Volgens de overlevering verscheen Phoenix bij het offer van Abel, tijdens de Uittocht van de Israëlieten uit Egypte, en natuurlijk bij de geboorte van Christus. Dan rest ons de vraag: waar werden deze teksten vermoedelijk voor gebruikt?

De tekstfragmenten werden vermoedelijk door Egyptische christenen gebruikt ten behoeve

| Koptisch perkament. (Foto: Universiteitsbibliotheek, Utrecht)

van degenen die voorgingen in de liturgie. Daarnaast konden deze teksten ook voor educatieve doeleinden gebruikt worden. Zeker de perkamenten kunnen voor dat laatste zijn gebruikt, zoals opgemerkt kan worden aan de leestekens die in de marges zijn genoteerd. Desalniettemin zal er in de toekomst een vergelijkend onderzoek gedaan moeten worden om te achterhalen waarvoor dergelijke teksten nog meer gebruikt werden.

Eén codex of meerdere codices?

Voor een antwoord op de vraag of er sprake is van één codex of meerdere codices is een codicologische analyse en reconstructie nodig. Wanneer een codicoloog (= wetenschappelijk specialist op gebied van codices) een reconstructie poogt te maken van één codex of meerdere codices, dan zijn er fysieke aspecten van de papyri en perkamenten die uitsluitel kunnen geven. De staat van de papyrus en het perkament geeft een codicoloog inzicht in de wijze waarop de katernen of codices samengesteld kunnen zijn.

Laten we allereerst naar de papyri kijken. Uit de stengels van de papyrusplant, die vooral in de Nijldelta groeit, vervaardigde men in Egypte papyrus. Daarbij worden reepjes van de stengels in

twee haaks liggende lagen gelegd en met een houten hamer of vuistbal beklopt. Vervolgens ontstaat er, met behulp van het aanwezige vocht in de strookjes, een glad oppervlak: een blad. Bij een afmeting van ca. 25 x 30 centimeter worden de bladen aan elkaar gelijmd, zodat er lange stroken ontstaan van soms wel enkele meters. Deze stroken kunnen simpelweg opgerold worden tot een *rotulus*, een rol. Het merendeel van de papyri in Utrecht dateert uit de 2^e en 3^e eeuw. Immers, vanaf de 3^e en 4^e eeuw verdrong perkament langzamerhand het gebruik van papyrus als tekstdrager. Men zou verwachten dat de papyri slechts losse bladen zijn, die wellicht een onderdeel waren van een lange rotulus. Dit blijkt echter niet het geval te zijn bij de papyri in Utrecht. Wanneer de codicologische aspecten, zoals naaigaten en vouwen in de bladen bestudeerd worden, valt op dat deze papyri onderdeel waren van een kleine codex.

Ten tweede moeten we nu de codicologische elementen van de perkamenten bekijken. Bij de perkamenten is het gemakkelijker om vast te stellen dat deze fragmenten onderdeel zijn geweest van een codex. De Koptische perkamenten die in de Utrecht bewaard worden, zijn vermoedelijk allemaal gemaakt van geitenleer. Voor een codicoloog is dat het eerste teken dat de perkamenten wellicht één codex hebben gevormd. Door de geschonden en fragmentarische staat waarin de papyri en

perkamenten zijn overgeleverd, is het lastig om een gedegen codicologische analyse uit te voeren. Zoals op diverse afbeeldingen is te zien, kan niet met zekerheid vastgesteld worden dat het om één codex ging die voor de liturgie gebruikt werd.

Overlevering Koptische handschriftfragmenten

Hoe zijn de papyri en perkamenten in Utrecht terecht gekomen? De Duitse koptoloog Carl Schmidt (1868-1938) heeft deze fragiele papyri en perkamenten tijdens zijn wetenschappelijke carrière aan diverse Duitse universiteiten verzameld. Na diens overlijden zorgden de nazaten van Schmidt ervoor dat het historisch bronmateriaal tijdens de Tweede Wereldoorlog (1939-1945) verborgen bleef voor nazistische kunstrovers. Over de voorafgaande overleveringsgeschiedenis is helaas niets bekend.

Volgens het addendum van de collectie zijn de Koptische handschriftfragmenten op 7 januari 1956 bezit geworden van de Utrechtse Universiteitsbibliotheek. Het was de Nederlandse theoloog Gilles Quispel (1916-2006), gespecialiseerd in de geschiedenis van de klassieke en christelijke gnosis, die de collectie papyri en perkamenten namens de Universiteit Utrecht kocht van G. Kuntz-Schmidt, een nicht van Schmidt.

Tot slot

Gaandeweg de paleografische en codicologische analyse hebben we enkele vragen de revue laten passeren die ons meer vertellen over de historische context van deze unieke papyri en perkamenten uit de Bijzondere Collecties van de Utrecht Universiteitsbibliotheek. Het bronmateriaal is uit Egypte afkomstig en overgeschreven in diverse schriften, zoals de Koptische uncials, waarin zowel vertalingen en bewerkingen staan van een Grieks origineel als oorspronkelijk in het Koptisch geschreven teksten. Er zal toekomstig onderzoek gedaan moeten worden naar dergelijke bronnen om ons meer over de vroeg-christelijke leescultuur in de Koptische Kerk van Egypte te kunnen vertellen. Desalniettemin geven zowel de papyri als perkamenten in Utrecht een eerste, unieke indruk van de vroegste geschiedenis van de Koptische Kerk.

Koptisch perkament. (Foto: Universiteitsbibliotheek, Utrecht)

De roep van Vrouwe Wijsheid

De icoon hiernaast in zwart-wit en in kleur op de voorkant van dit nummer bevindt zich tussen meerdere iconen in de 'Wijsheidskapel van het Orthodox Cultureel en Educatief Centrum Sofia'. Dit centrum is verbonden aan het orthodoxe bisdom Helsinki en gelegen op ongeveer 20 km van de Finse hoofdstad. Schilder en datum van deze icoon waren niet te achterhalen bij het fotograferen van deze bijzondere verbeelding. In de Finse tekst - in tegenstelling tot Nederland en andere landen waar vaak in Kerkslavisch of Grieks op een icoon wordt geschreven - lezen we "de martelaren/getuigen Geloof, Hoop en Liefde en hun moeder Sofia" (in het Fins: Marttyyrit Pistus, Elpis Agape ja heidän äitinsä Sofia). Tekst en beeld van deze icoon tonen een intrigerende mengeling van theologische motieven uit de Bijbel én de tweede eeuw na Christus.

Op elkaar gestapelde theologie en contexten

Wat zien we? De grote gestalte van Sofia/Wijsheid rijst op met aan haar voeten drie kleinere vrouwelijke figuren. De drie representeren volgens de tekst de dochters Geloof, Hoop en Liefde. Tegen een goudgele achtergrond spreidt Sofia haar blauw-paarse mantel uit omheen haar drie dochters. De drie zussen, elk met een kruis in hun rechterhand, dragen een blauwe, groene en rode mantel of kleed. Ook in de westerse katholieke traditie van onze Lage Landen worden deze kleuren gerelateerd aan geloof, hoop en liefde.

Wijsheidsiconen kennen een lange traditie binnen de Oosterse Orthodoxie, met name in Rusland. Ze verschijnen in verschillende gestalten en combinaties. De Finse iconografie toont zowel deze oosterse als westerse invloeden.

Deze icoon lijkt een resultaat van stapelingen van theologische lagen uit de laatste eeuwen vóór onze jaartelling en de eerste eeuwen erna. In de orthodoxe kapel nabij Helsinki wordt ze aangeduid als een icoon van de 'Goddelijke Sofia'.

Er bestaat een verhaaltraditie, een theologische constructie, die ons vertelt over een heilige weduwe Sofia die in de 2^e eeuw n.C. leefde in Milaan en met haar dochters naar Rome trok, waar ze werden vermoord. Gaat het in deze legende en daaraan gekoppeld deze icoon mogelijk over het getuigenis van geloof, hoop en liefde, die vermoord en vermangeld werden door het Romeinse Imperium?

Paulus spreekt vele malen over geloof, hoop en liefde, en de veelkleurigheid en meerdere facetten van de Wijsheid, die hij ook omschrijft als Genade (bv. Efez. 3:10).

Met de 'legende' over de tweede-eeuwse weduwe Sofia komen verschillende theologisch-politieke motieven indringend en gelaagd op ons af en ze vragen om een meditatie binnen de huidige dialoog én problematiek tussen het Westen en het Oosten. Even verder doordenken en ontrafelen...

Bijbelse Goddelijke Wijsheid in de aandacht

De laatste twintig jaar zijn er van de hand van theologes/-n in de beide Amerika's, Azië en Europa verschillende studies, boeken en artikelen verschenen over de Bijbels-theologische betekenis van de Goddelijke Sofia. Opmerkelijk daarbij is de plaatsing van de figuur binnen de politiek-religieuze context van verleden en heden.¹ Vele tijdschriften en studiegroepen - Bijbelse en anderzins - dragen de naam Sofia met een uitdrukkelijke verwijzing naar de Goddelijke Wijsheid. Bijbelwetenschappers plaatsen drie kenmerkende gegevens van de Goddelijke Sofia uitdrukkelijk in het brandpunt van de boeken Spreuken en Wijsheid: de betekenis van Goddelijke Sofia in relatie tot de Schepping; haar aanwezigheid bij lijden en verwarring; en haar genadevol welkom aan een tafel van overvloed.

¹ Ik heb gebruik gemaakt van de auteurs Mayra Rivera, Silvia Schroer, Elisabeth Schüssler Fiorenza e.a.

1 De dochters van Sofia: Hoop, Geloof en Liefde [uitsnede icoon].

Ontstaanscontext

'Vrouwe Wijsheid', Sofia, heeft een centrale plaats in de Bijbelboeken Spreuken en Wijsheid uit het Eerste Testament. Naast veel ethische aansporingen bevatten de teksten gegevens over de figuur van Wijsheid binnen de late joodse theologie van vóór onze jaartelling. Bijbelwetenschappers zijn het erover eens dat de figuur van de Goddelijke Wijsheid stamt uit de tijd na de Babylonische ballingschap (6^e eeuw v.C.) en een mengeling laat zien van vrouwelijke verbeeldingen van het Goddelijke uit verschillende religies.

Wanneer de verbannen en ont-heemde joden terugkeren uit Babylon naar hen die thuisgeble-

ven zijn, dan komen deze twee groepen met elkaar in conflict: ze zijn vreemden voor elkaar geworden. Er ontstaan conflicten over de verdeling van politieke en religieuze macht: Wat is eigen en wat is vreemd? Hoe omgaan met de tegenstelling tussen 'wij en zij'; met de rechten van hen die bleven, de autochtonen, en zij die terugkeren 'als de anderen, als vreemdelingen'? Het zijn discussies over echt, puur tegenover vals; twisten over uitsluiten en grenzen bewaken; conflicten over de religieuze praktijken van insluiting en uitsluiting en over de verbeelding van het Goddelijke. In die conflictsituatie na de ballingschap ontstaat het beeld van de Goddelijke Sofia, in tijden van wederzijdse verstoring en ontregeling. Ze wordt voorgesteld als een vrouw: vrouwen zijn immers het meest de drager van 'het vreemde'. Een vrouwelijk figuur wordt in die periode symbool voor het Andere, dé Ander, God.

Sofia is een *in-between* categorie. Ze is geen onderdeel van gevestigde categorieën, maar breekt eruit. Deze Sofia krijgt vervolgens een prominente plaats in de oosterse en westerse traditie van de eerste eeuwen van het christendom.

De Bijbelse beelden van Sofia dragen in zich een mengeling van kenmerken van verschillende godinnen uit de onmiddellijke omgeving: Ishtar, Mut, Isis. Ze zijn beschermster van moeders en leven, aanwezig bij levensvragen van oorlog en vrede, godin van de zee, met melk in overvloed, en beeld van gerechtigheid en genade.

Schepper en Schepsel

Sofia beschrijft zichzelf in de Bijbelse teksten als Schepper én schepsel, God en naast God. De inheemse JHWH, de inheemse vrouw en tegelijk de andere vreemde vrouw, de vreemde Godin, smelten samen in het beeld van de Goddelijke Sofia. Sofia poneert zichzelf als de eeuwige aanwezigheid in en met God, als God zelve: reeds geboren en aanwezig voorafgaand aan de Schepping. Vóór de schepping was Sofia met God en na de schepping is Ze Zijn vreugde. De tekst in hoofdstuk 8 van Spreuken benadrukt dat de band van het Goddelijke met die speelse vreugdevolle vrouw een eeuwige band is, 'een onverbreekelijk deel van het wezen van God'. Hij die alles zo keurig heeft geschapen en afgebakend in het begin, blijkt plots ook een Zij te zijn. Wie Haar vindt, vindt het Leven. Het is een verwarrend beeld dat onze bestaande categorieën doorbreekt en een verruiming is van het bestaande Godsbeeld.

Sofia op de grenzen en in het open huis.

In hoofdstuk 8 van Spreuken lezen we dat Sofia staat bij de poorten van de stad, bij de grenzen en op de kruispunten. Op de plekken van grensverkeer is ze aanwezig en behoort daardoor tot vele culturen. Ze verkeert in de ruimte van de hybriditeit, m.a.w. in de ruimte van de mengeling van uiteenlopende bestanddelen/gegevens, en heeft een onvoorspelbare aanwezigheid (Spreuken 1, 20- 21; 8, 2 -3). Ze is in haar wezen zélf een kruispunt. Op de verlorenheid van het kruispunt én aan de grenzen en poorten van insluiting en uitsluiting laat ze haar stem horen, aan allen, mannen, vrouwen en kinderen. Ze is daardoor een God die aan het centrum ontglipt, die niet te vatten is in één woord, in één gestalte, niet in een Hij, niet in een Zij, maar in allebei en in een vreugdevolle relatie met alles wat bestaat. Op punten van conflicterende belangen, conflicterende keuzes, complexiteit van het leven, in crisissituaties, wirwar, drukte, waar mensen verloren raken, daar staat Sofia in Aanwezigheid en Genade. Een tweede belangrijk tekstgedeelte is Spreuken 9: de roep van Sofia. We lezen daar over Sofia die haar huis heeft gebouwd op zeven zuilen: het joodse beeld van de totale wereld. Daar staat een gedekte tafel klaar, met het geslachte vee, het brood en de wijn. Vanuit dat 'open huis' zendt Ze haar dienstmaagden om iedereen uit te nodigen: "Kom, eet mijn brood en drink mijn wijn". Sofia op de kruispunten, aan de grenzen en poorten van de stad en het land, én in het open gastvrije huis, zijn twee belangrijke tegenstrijdige vindplaatsen: een vindplaats van onrust, niemandsland, ontredding, insluiting en uitsluiting, én daarnaast een plaats van rust, een open huis, ruimte, eten en drinken, luid welkomgeroep aan iedereen, een volle tafel: beide plaatsen blijken de kenmerken van de Goddelijke Wijsheid, God zelf en de plaatsen van Haar/Zijn Aanwezigheid. Deze twee motieven komen ook voortdurend in andere Bijbelse teksten terug.

Sofia, het Woord en Jezus

Het huis van Sofia God is niet een huis waarvoor je een paspoort nodig hebt, geen huis waar je gecheckt wordt of je wel legaal bent, geen huis waar medische opvang en zorg ontbreken, maar een huis waar je zomaar welkom bent, grenzeloos, omdat je deel uitmaakt van de aarde die meedanst met Sofia/God/Schepper/Schepping. Voor veel Bijbelwetenschappers in Oost, West en Zuid is het duidelijk dat deze Sofia/God de inspiratiebron is geweest voor Jezus: Hij is de 'profeet van Sofia', Hij heeft haar oproep gehoord en de ontvangst aan een ruime tafel voor iedereen voortgezet. In de wereld van het Johannesevangelie wordt Sofia aangesproken als het Woord. De eerste 18 verzen van het Johannesevangelie: 'In het begin was het Woord...' en de boodschap van het Rijk Gods met de uitnodiging aan iedereen verschijnen als een hertaling van de Sofia/Wijsheid van het Eerste Testament. Op de kruispunten met de ontwortelden en aan het feestmaal in overvloed van alle genodigden is God zelf aanwezig. Sofia roept luid, ze ontsluit de onderdrukkende centra en laat de marges volop leven. De marges zijn uitgenodigd mede plaats te nemen in het centrum. Sofia doorbreekt hierdoor het onderscheid tussen marge en centrum (zie ook Lk 7:33-35, Mt 11:19; Mt 12:42).

En opnieuw naar de context

Heeft de schilder van de mooie icoon van de goddelijke Sofia op de voorkant aan al deze dingen gedacht? We weten het niet. Zij/hij heeft wel verschillende motieven over eeuwen en culturen heen bij elkaar gebracht. Een oosterse/westerse icoon met referenties aan grenzen, uitsluiting en insluiting, ethische waarden van gastvrijheid, welkom en aanwezigheid bij hen die op de grenzen moeten leven, met geloof, hoop en liefde... Een uitdagende verbeelding in een Finse kapel in een grensgebied van westers en oosters christendom. En waar worden op dit ogenblik opnieuw geloof, hoop en liefde verkwanseld in de strijd van verschillende imperiums? Sneuvelt het getuigenis van de dochters van Sofia: geloof, hoop en liefde opnieuw aan de grenzen tussen Oost en West en Zuid? Of zijn de tafels gedekt met brood en wijn en ontmoeten de vele ontredderden van deze tijd aanwezigheid en genade?

Lieve Troch

Prof. dr. Lieve Troch is hoogleraar theologie en vrouwenstudies te Sao Paulo (Brazilië) en emeritus docente theologie, religie en cultuur te Nijmegen.

Kerkvaders en -moeders III

Hun betekenis voor hedendaagse christenen in het Westen

De vormgeving van kerk en cultuur is in de westerse beschaving diepgaand getekend door een steeds weer terugrijpen op haar – werkelijke en soms ook vermeende – bronnen. Heeft zo’n zoektocht heden ten dage bijvoorbeeld ook een kans als die naar de Kerkvaders wordt gedaan?

In de vroege middeleeuwen in West-Europa was er onder Karel de Grote (c. 800) al een beweging in de cultuur die zich liet inspireren door de Romeins-Griekse beschaving en de benaming ‘karolingische renaissance’ meekreeg. Er was ook de ‘echte’ renaissance op het einde van de middeleeuwen, die op allerlei terreinen, niet in de laatste plaats binnen de schone kunsten en de wetenschap, een hergeboorte van de klassieke cultuur voorstond. Dat streven betrof ook godsdienstige zaken. Zo is daar het christelijk humanisme met zijn hernieuwde aandacht voor de Bijbel en de Kerkvaders; met name de Reformatie was in belangrijke mate op deze hernieuwde aandacht geënt. In de voorbije 20e eeuw waren er – feitelijk nog maar pas – in met name de katholieke wereld de *ressourcement* (herbronning) en de *nouvelle théologie* (nieuwe theologie). Daarbinnen speelden de Kerkvaders een niet onbelangrijke rol... Kerkvaders én Kerkmoeders, want zoals we al in Deel I schreven, hebben ook vrouwen een niet onbelangrijke plaats in de eerste eeuwen van het christendom ingenomen, zij het op het vlak van actief schrijven beduidend minder prominent.

Tijdsafbakening

De Orthodoxe visie die de lijn der Kerkvaders en -moeders doortrekt naar het heden, vind ik zeer aansprekend en zinvol. Toch beperk ik mij hier voor de actuele betekenis van de Kerkvaders voor christenen in het Westen tot de traditionele westerse afbakening van het patristische tijdperk: d.w.z. voor het christelijk Oosten tot Johannes van Damascus († 749) en voor het Latijnse christendom tot Isidorus van Sevilla († 636).

H. Synclitica van Alexandrië (± 270 - ± 350), Egyptische woestijnmoeder, kluizenares wier uitspraken zijn opgetekend in de ‘Apophtegmata der Vaderen’. Miniatuur in Menologion van Byzantijns keizer Basilius II uit 985 n.C. (Vaticaanse Bibliotheek, Rome).

Ervaring met Kerkvaders

Wat het lezen van Kerkvaders betreft put ik met name uit mijn eigen ervaring met twee leerhuizen (Den Bosch, Hernen) rond oosterse christelijke teksten – waaronder voor het merendeel die van Kerkvaders –, die ik samen met anderen de laatste twaalf jaar heb (be)geleid, maar ook uit andere leeservaringen door de jaren heen met Kerkvaders.

Wat maakt Kerkvaders betekenisvol voor hedendaagse mensen?

In de eerste plaats, denk ik, omdat ze eenvoudigweg waardevolle dingen schreven, die het tot ons nemen alleszins de moeite waard maken. Dit artikel schrijf ik in dezelfde periode dat ik de 8^e jaargang van het Leerhuis Didaskalion op Kasteel Hernen afsluit. Ik voel het enthousiasme nog nawerken. We lazen teksten van menig Kerkvader, oosterse voornamelijk, zoals dit keer Cyrillus van Jeruzalem, Johannes van Apamea en Origenes, maar ook een enkele westerse, zoals Ambrosius en Augustinus. Dezelfde Kerkvaders die we in Hernen lazen, lazen we tevens al eerder in het Bêt Drāshā-Oosters christelijk Leerhuis in Den Bosch in 2016. Voor de deelnemers aan deze leerhuizen is de vraag of het lezen van Kerkvaders zinvol is, eigenlijk geen vraag. Wij – protestanten, orthodoxen, katholieken, niet-christe-

nen - lezen zo zorgvuldig mogelijk hun teksten. En vrijwel altijd ontstaat er dan een levendig gesprek. Het woord 'mooi' valt daarbij vaak. Ook puur genot als onmiddellijke leeservaring kan dus in het spel zijn. Tevens is er de verwondering (soms verbazing) over het gelezene, en altijd wordt gesproken zowel over die oude teksten als over ons eigen huidige zoeken rond geloof en levensbeschouwing. In die dialogen vormen de Kerkvaders als het ware onze gesprekspartners over de eeuwen heen.

Extra

Nu kunnen auteurs uit verschillende, ook latere periodes van het christendom, inspirerende gesprekspartners zijn. Maar wat maakt wellicht dat (m.i. grote) beetje extra uit, dat Kerkvaders hun bijzondere betekenis geeft? Kerkvaders staan dicht bij de apostelen dan auteurs uit latere periodes: in tijd, in plaats en in cultuur. Natuurlijk zijn er ook verschillen tussen de Bijbel en de patristiek (het Kerkvader-tijdperk), soms zelfs niet te verwaarlozen verschillen. Om die twee, Bijbel en Kerkvaders, met alle overeenkomsten maar ook verschillen bij elkaar te houden, lezen we in de leerhuizen de Kerkvaderteksten altijd in een Bijbelse bedding, dat wil zeggen voorafgegaan door een Schrifttekst, die door een Kerkvader zelf werd 'becommentarieerd' of die er door ons a.h.w. 'tegenaan' werd gelegd.

In de Kerkvaders en -moeders komen christenen in aanraking met hun eigen roots. Je moet weten waar je vandaan komt om te weten wie je bent. De patristiek is voor het christelijke geloof ná zijn Bijbelse begintijd de periode bij uitstek dat het vorm werd gegeven. Deze formatieve periode betreft het vastleggen van de omvang van de Bijbel (canon), de vorming van de christelijke eredienst (liturgie), leer (dogma's over de Drie-ene God, Christus, de H. Geest, Maria), zeden (moraal), kortom het vormgeven van heel een christelijke leefwijze (religieuze cultuur) in wording. Zo werd in het patristisch tijdvak in belangrijke mate de verhouding met de Staat 'uitgevochten', eerst met een heidense, dikwijls vijandige Staat, later met een 'christelijke', maar vaak ook de Kerk tegenstrevende overheid. Er werd daarnaast noodgedwongen de confrontatie aangegaan met een van oorsprong niet-christelijke beschaving, met andere dan christelijke levensovertuigingen daarbinnen en *last but not least* met de moedergodsdienst waaruit de Kerk stamde, het Jodendom. De christenen waren in de eerste eeuwen van hun bestaan voortdurend bezig een plaats te zoeken *ad intra*: binnen de ei-

gen kerkgemeenschap, en *ad extra*: in die brede samenleving met anderen. In die zin zijn de Kerkvaders en -moeders voor christenen inderdaad de ouders in het geloof; zij legden belangrijke fundamenten van het christendom. In hoeverre kan het wordingsproces waarin zij zich bewogen, ons nu nog iets zeggen?

Vershil in context

We zagen in Deel II van deze reeks artikelen over de Kerkvaders dat de Orthodoxe traditie vooral de continuïteit tot op de dag van vandaag benadrukt. In dit artikel kozen we voor de westerse opvatting, dat de Kerkvaders, het patristische tijdperk, voor Oost en West een beperkte periode in de geschiedenis van de Kerk omvat. Binnen deze zienswijze ligt er een iets zwaarder accent op de discontinuïteit binnen de geschiedenis van de christelijke theologie en spiritualiteit. Hierbij word ik geïnspireerd door wat ik ooit bij twee theologen tegenkwam: de anglicaanse priester Keith Ward (*Re-Thinking Christianity*, 2007) en de bekende rooms-katholieke Hans Küng (*Het Christendom. Wezen, geschiedenis en toekomst*, 1999/2009). Ward deelt de theologie in 6 stadia of zoals hij zegt 'six major slices of history' in, die hij in zijn her-overdenken van het christendom successievelijk behandelt en waarvan het laatste uitmond in het heden of minstens in het zeer recente verleden. In de loop van die stadia van het christelijk geloof zijn er zowel continuïteit als

Origenes van Alexandrië (Egypte, 184-253 n.C.), *prent uit later tijden. (Foto: Wikimedia Commons).*

breuklijnen en verschuivingen te constateren. Daarbij is de revolutie van een joodse messiaanse sekte naar een universele kerk van heidenchristenen het eerste stadium, en de leerstellige ontwikkeling rond Incarnatie en Drie-eenheid waarbij men in belangrijke mate Griekse filosofische termen hanteerde, het tweede - een stadium dat Ward typisch voor de Oosterse Orthodoxe kerken tot op heden vindt. (Het derde stadium is de eigen ontwikkeling in het Westen richting het rooms-katholicisme.) Samen dekken Ward's twee eerste stadia in belangrijke mate wat ik de patristische periode noem.

Küng heeft ook zes stadia, zij het dat die niet per se volledig samenvallen met de zes van Ward. Küng spreekt over paradigma (= samenhangend geheel van modellen en zienswijzen) en de breuklijnen en verschuivingen daartussen laten zich als paradigmaveranderingen beschrijven. De twee eerste paradigma's van Küng zijn het oerchristelijk-apocalyptisch paradigma en het oudkerkelijk-hellenistisch paradigma, die zich samen uitstrekken van christelijke oergemeente tot Oosterse Orthodoxie en zich gemakkelijk laten vatten in het tijdvak der Kerkvaders. (Het derde stadium bij Küng is dan, sterk overeenkomend met Ward, het rooms-katholieke paradigma van de middeleeuwen.)

Wat de indeling in stadia bij Ward en die in paradigma's bij Küng op een schematische, 'grove' manier wil zeggen is dat de Vroege Kerk, de Kerkvaders en in zekere zin de Oosterse Kerken in een andere context leven dan die van andere paradigma's, bijvoorbeeld de huidige tijd. Een anders zijn en contextueel bepaald zijn dat m.i. dan ook niet 'zomaar' getransponeerd kan worden naar de hedendaagse situatie van christenen in het Westen.

Aan de hand van de verhouding met het Jodendom, dat in meerderheid de christelijke boodschap niet had aanvaard, kan ook iets worden aangetoond van de volstrekt andere situatie waarin de christenen van de eerste zeven eeuwen leefden ten opzichte van onze eigen tijd. De houding van bepaalde Kerkvaders ten opzichte van de Joden vormt een voorbeeld dat ik vanwege zijn duidelijkheid graag in dezen aanhaal. Na het

Nieuwe Testament heeft de kloof tussen Joden en christenen zich vrijwel onoverbrugbaar verdiept en verwijd. De houding van veel Kerkvaders wordt bepaald door aanvankelijk een opboksen van een minderheidsgroep tegen zijn machtigere moedergodsdiensdienst en later - vanaf het moment dat de rollen zich omkeerden - van een Kerk die, gesteund door de overheid, vanuit haar nieuwe machtspositie vaak keihard de concurrentie met de Synagoge aanging. Het anti-judaïsme van bepaalde Kerkvaders is niet gelijk te stellen met het antisemitisme van de moderniteit. Tegelijkertijd echter: wij zijn christenen van na 'Auschwitz'; de anti-joodse fragmenten in bijvoorbeeld de hymnen van Efreem de Syriër kunnen, met name ook hierom, mijns inziens niet meer met goed fatsoen nog in de liturgie gezongen worden.

Er zijn ook andere terreinen van het leven, zoals de man-vrouw-verhouding, lichamelijkheid en seksualiteit, de verhouding Kerk-Staat ofwel tussen geloof en politiek, waar allereerst zo niet voornamelijk de kloof tussen de Kerkvaders en ons overheerst.

Anderzijds kunnen we van Kerkvaders soms ook leren, zelfs als het bijvoorbeeld over de verhouding christendom-jodendom gaat (daarover later), en over zoveel andere themata. Want met de in belangrijke mate van onze huidige situatie afwijkende contexten in het achterhoofd, blijven het belang en de wenselijkheid van het lezen van Kerkvaders recht overeind.

1 Sint-Ephrem.

Oecumenisch

Kerkvaders vormen een oecumenisch fenomeen. De huidige christelijke kerken gaan in meerderheid terug op of zijn vertakkingen van de christelijke geloofsgemeenschappen die een geloofseenheid vormden tot 431 (Concilie van Efeze, veroordeling van het nestorianisme, aanzet tot het uiteengaan van de nog steeds bestaande Kerk van het Oosten en de rest van de christenheid). Binnen die ooit bestaande geloofseenheid is de 4^e eeuw ruim opgenomen, die wel de Gouden Eeuw van de patristiek genoemd wordt. Met andere woorden, vrijwel alle hedendaagse kerken die actief zijn in de oecumene (binnen de Werelddraad, binnen de dialogen met de Rooms-katholieke

Kerk, binnen de plaatselijke Raden van Kerken) gaan op enigerlei wijze terug op die ene kerk van de begineeuwen en daarmee op de meerderheid van de Kerkvaders (ook al verschilt de mate van gezaghebbendheid die men hen toekent van kerk tot kerk). Deze realiteit bergt een groot oecumenisch potentieel in zich, waaruit men profijt kan trekken. Mét de Kerkvaders gaan we terug op de erflaters van vrijwel alle kerken wereldwijd: orthodox, katholiek, protestant... Het lezen door christenen van Kerkvaders is dan ook een oecumenische bezigheid, omdat vrijwel ieder hierbij stoot op de fundamenten van de eigen kerk, welk gezag men ook – in meerdere of mindere mate – in de eigen kerk aan Kerkvaders toekent.

Het is dan ook aanbevelenswaardig om Kerkvaders bij voorkeur gezamenlijk oecumenisch te lezen, zoals de Katholieke Vereniging voor Oecumene zelf ook doet in haar leerhuizen in Den Bosch en Hernen, waar deelnemers uit verschillende kerken (protestant, katholiek, orthodox) afkomstig zijn.

Het zich verdiepen in Kerkvaders heeft ook in zoverre nog een extra oecumenische betekenis dat hierdoor bruggetjes geslagen kunnen worden door westerse christenen naar met name die kerken die heel in het bijzonder en heel uitdrukkelijk de Kerkvaders hoog in het vaandel hebben staan, te weten de Orthodoxe en andere oosterse kerken. Kennis van en welgemeende interesse in Kerkvaders zal de toegang van westerse christenen tot Orthodoxen vergroten.

Origineel

Kerkvaders vormen zoals gezegd de roots van het christelijk geloof zoals dat historisch gegroeid is. Dat kan het besef van continuïteit vergroten tussen geloven nu en geloven in de eeuwen van de Kerkvaders. Maar diezelfde Kerkvaders die de roots vormen van het historische christelijke geloof, kunnen inmiddels zozeer ingehaald zijn door latere, ons meer vertrouwde visies, dat onze ontmoeting met hen ons (aanvankelijk en soms blijvend) een zekere vervreemding kan geven – wat positief ook uit kan werken dat we op een ander been gezet worden. Dat wordt duidelijk aan een figuur als Origenes (3e eeuw), die belangrijke fundamenten van de christelijke theologie heeft gelegd, welke doorwerken tot op de dag van vandaag, maar wiens werk ons bij lezing tevens zo onherkenbaar en daardoor origineel en fascinerend kan voorkomen, dat we een omdenken en een nieuw perspectief kunnen ervaren.

Mét de Kerkvaders

In een eerdere bijdrage in Pokrof ('Recensie: Bijbel lezen met de Kerkvaders', 2014-2, pp 18-19) heb ik wat dit betreft al eens de inspirerende visie naar voren gehaald van de Frans-Amerikaanse protestantse theoloog/bijbelkundige, Daniel Patte over het lezen van de Kerkvaders (Daniel Patte, 'A Western Biblical Scholar Reading Romans with Greek Fathers and Eastern Orthodox Biblical Scholars', in: *Greek Patristic and Eastern Orthodox Interpretations*, Londen 2013, pp 179-220). Hij concentreert zich hierbij op het lezen van de Schrift. Hij pleit niet voor het overnemen van een soort absolute autoriteit van de Kerkvaders bij bijvoorbeeld het lezen van de Bijbel, maar voor een lezen ervan mét de Kerkvaders.

In de genoemde recensie in Pokrof wordt tevens de handreiking vermeld van de Wereldraad van Kerken bij het lezen van de Kerkvaders (*Reading the Gospels with the Early Church. A Guide*, Tamara Grzelidze [ed], World Council of Churches Publications, 2013), die een zelfde richting inslaat.

Door bijvoorbeeld Bijbel te lezen mét de Kerkvaders opent zich aldus een nieuwe, vaak onverwachte ruimte; een die ons verder brengt dan de dikwijls enigszins vastliggende interpretaties die men haast vanzelfsprekend op de Bijbeltekst pleegt te leggen. Deze manier van Bijbel lezen mét de Kerkvaders (en oosterse christenen) ziet Patte als uitermate verruimend en verrijkend.

Verruimende leeswijze

In mijn reeds vermelde recensie uit 2014 schrijf ik over zo'n verruimende leeswijze van Johannes Chrysostomus die enerzijds 'Tegen de Joden' schreef, maar in zijn commentaar op Romeinen 9-11 (over Israël) tot een visie komt die het Joodse Volk niet afschrijft, maar als nog altijd opgenomen in Gods heilsplan ziet.

Men kan de verruimende leeshouding waarover Patte spreekt meenemen niet alleen bij de Bijbeluitleg door Kerkvaders, maar bij elke tekst van hen.

Zo worden in het actuele geloofsgesprek Kerkvaders – sámen met de Bijbelse auteurs – tot partners die over zeer oude papieren beschikken. En misschien licht dan ook wel op, mutatis mutandis, wat de neo-patristische synthese in de Orthodoxe theologie van de 20^e eeuw voorstaat: niet de Kerkvaders klakkeloos en slaafs imiteren, maar zich laten inspireren door de geesteshouding waarmee zij het christelijke geloofsleven benaderen.

Leo van Leijssen

De hervorming van de Russisch-orthodoxe Kerk door Peter de Grote

We kennen allemaal Peter de Grote (1672-1625) van zijn bezoeken aan de Nederlanden. Hij woonde in Zaandam (in het huidige “tsaar Peterhuisje”) en werkte op een scheepswerf in Amsterdam. Minder bekend is dat hij een ingrijpende hervorming heeft doorgevoerd van de Russisch-orthodoxe Kerk, waarvan de gevolgen tot vandaag voelbaar zijn.

Peters plannen vielen niet goed bij de toenmalige patriarch Adriaan. Deze had moeite met diens reizen naar West-Europa en met de godsdienstvrijheid die Peter aan de ambachtslieden gaf die hij naar Rusland uitnodigde. Ze mochten hun protestantse of katholieke geloof in Rusland blijven praktiseren. Al in 1720 ging in St. Petersburg een Nederlandse protestantse kerk open. Het gebouw staat er nog aan de Nevskij-prospect. Tsaar Peter had daar vrienden en trad als getuige op bij dopen en huwelijken.

Met harde hand

Peters reizen overtuigden hem dat Rusland een achtergebleven land was. Wilde hij in Europa stand kunnen houden en liever nog meetellen, dan moest hij het land hervormen. Daar hield zelfs de patriarch hem niet van af. Hij voerde met harde hand een hervorming door van het leger, het staatsapparaat en uiteindelijk ook van de kerk. Men schat dat de bevolking van Rusland tijdens zijn regeerperiode met 20% is afgenomen. Om zijn plannen te realiseren moesten de belastingen omhoog. Dat leidde tot diverse opstanden, die met grof geweld werden onderdrukt. Ook de bouw van St. Petersburg in een moeras kostte veel mensenlevens. Voor Oudgelovigen was Peter de Grote een medewerker van de duivel. Russi-

Tsaar Peter de Grote (1672-1725), schilderij van na 1717, uit Archangelskoje-paleis [Foto: Wikimedia Commons].

sche historici zijn verdeeld over hem. Sommigen zien het hele huis Romanov als een soort westerse bezettingsmacht van Rusland.

Kerkhervorming

De motieven van Peter voor zijn kerkhervorming worden uit de bronnen niet geheel duidelijk. Hij had de inkomsten van het omvangrijke bezit van bisdommen, kerken en kloosters nodig voor de oorlogen die hij voerde tegen het Osmaanse Rijk en later tegen Zweden. Hij had een negatieve kijk op de geestelijkheid. Hij vond hen achterlijk en conservatief en zag hen als een mogelijke bron van oppositie tegen zijn hervormingspolitiek. Van kloosters zag hij het nut niet in. In het geestelijk reglement van 1721 liet hij opschrijven:

“Veel volledig gezonde nietsnutten verzamelen uit luiheid aalmoezen en bedelen schaamteloos. Dat gaat in tegen God en is schadelijk voor het gehele vaderland. [...] Ze (de monniken, PB) zijn aanstichters van het kwaad, worden door oproerkraaiers en verraders overgehaald tot spionage. Ze roddelen over de overheid en verleiden het eenvoudige volk om de overheid te verachten. Er zijn waarlijk geen mensen die zo goddeloos zijn als zij.” Daar konden de kloosters het mee doen.

In Peters autocratische opvatting van besturen paste naast de staatsmacht geen onafhankelijke kerkelijke macht die oppositie kon organiseren. Hij was door zijn reizen en contacten beïnvloed door de Verlichting, het protestantisme en de wijze waarop het kerkelijk leven geregeld was in de Nederlanden en in sommige Duitse landen. Hij wilde het onderwijs op een hoger niveau brengen en bijgeloof bestrijden. Hij vond wonderdoende iconen onzin en geloofde niet in het bestaan van de duivel. Zijn vertaler, Peter Sjafirov, had van de Friese dominee Balthasar Bekker (1634-1698) een geruchtmakend boek vertaald, ‘De betoverde wereld’. Daarin stond dat je in de Bijbel geen grond kon vinden voor het bestaan van duivels, spoken en heksen. Dat sprak hem aan. Maar Peter was geen atheïst. Hij was wel degelijk gelovig en geruchten dat hij tot het protestantisme wilde overgaan heeft hij altijd met kracht tegengesproken.

Symbolische maatregelen

De nieuwe koers van Peter de Grote moest allereerst uiterlijk vorm krijgen. Hij verplichtte de mensen westerse kleding te dragen. Baarden werden een hindernis voor een officiële carrière en wie er toch een bleef dragen moest daarvoor een extra belasting betalen. Verder hervormde Peter de kalender. Nieuwjaar viel vanaf 1700 niet meer op 1 september, maar op 1 januari (in de oude, juliaanse kalender!; na de invoering van de nieuwe, gregoriaanse kalender in het burgerlijk leven door Lenin in 1917 heet dit *staryj novyj god*, “het oude nieuwjaar”). Zo kwam er een verschil tussen het begin van het kerkelijk jaar en het nieuwjaar van de staat. Men kan zeggen dat met Peter de Grote de secularisatie van Rusland begint, die tijdens het communisme haar hoogtepunt zal bereiken.

Het bezit van de kloosters

In de periode voorafgaand aan Peter de Grote had de Orthodoxe Kerk een omvangrijke rijkdom opgebouwd. In 1678 bezat zij ongeveer 20% van de landerijen. In 1701 voerde Peter een soort

kloosterbestuur in, dat deze bezittingen ging beheren. Het bezit van kloosterlingen werd aan strenge regels gebonden. Hij verantwoordde dat vanuit de traditie, die van kloosters armoede verlangde, maar financierde in feite met deze nieuwe en grote bron van inkomsten zijn oorlog tegen Zweden. Het aantal kloosterlingen werd beperkt. Mannen moesten ouder dan 30 zijn om in te mogen treden, vrouwen ouder dan 50. In de archieven van het gouvernement van Pskov heb ik de gevolgen hiervan waargenomen. Het aantal kloosterlingen halveerde tussen 1724 en 1764.

Kloosters gingen dicht of werden teruggebracht tot parochies. De vergrijzing nam toe. Later onder Catharina de Grote werd het kerkelijk bezit verder ingeperkt en tenslotte geheel geconfisqueerd. De communisten deden dus na 1917 eigenlijk niets nieuws, maar zetten de bestaande situatie voort waarin alle Orthodoxe kerkelijke goederen al staatsbezit waren. Na de perestrojka bleven alle kerkgebouwen van vóór 1800 staatsbezit. De kerk kreeg formeel alleen gratis het gebruiksrecht daarvan. Nieuwere gebouwen werden wel kerkelijk eigendom. Je kunt je afvragen of het in het huidige Rusland een sterk juridisch fundament heeft, maar moreel en historisch gezien heeft de Orthodoxe Kerk natuurlijk recht op haar gebouwen.

Geestelijk College en Reglement

In 1700 stierf patriarch Adriaan. Peter benoemde geen nieuwe patriarch, maar slechts een plaatsvervanger, de geleerde Oekraïense monnik Stefan Javorskij (1658-1722). Deze was niet zo ingenomen met Peters politiek, maar kon er ook weinig tegen uitrusten. Peter benoemde de geleerde Feofan Prokopovitsj (1681-1736) tot bisschop van Pskov en gaf hem de opdracht een Geestelijk Reglement te schrijven, dat verwant was aan de kerkorde zoals die in enkele protestantse landen al bestond. Het ontwerp werd in 1720 door de senaat gejaagd. Daarna voelden alle 87 bisschoppen van Rusland zich gedwongen het te ondertekenen. In feite was niet iedereen zo gelukkig met de nieuwe bestuursvorm, die ook nooit als canoniek is erkend. Deze bestuursvorm bleef toch bijna 200 jaar bestaan tot 1918.

Het patriarchaat werd nu voor Rusland helemaal afgeschaft en de leiding van de Orthodoxe Kerk kwam bij een ‘geestelijk college’ van bisschoppen te liggen met een leek aan het hoofd. Die heette met een heel Russisch woord ‘oberprokurator’. Hij werd in feite een soort minister van godsdienstsaken. De Orthodoxe Kerk werd een staatsorgaan. Peter wilde op deze manier de Or-

thodoxe Kerk vooral controleren. Wanneer priesters tijdens de biecht vernamen van staatsvijandige activiteiten, moesten ze het biechtgeheim schenden en dat aan functionarissen van het college meedelen. Deze controle ging vooral lopen via de dekens (*blagotsjinnye*). De resultaten daarvan heb ik ook in de archieven van Pskov teruggevonden. Het zijn lijsten van alle priesters van het bisdom met hun gegevens en daarbij opmerkingen als “ijverig”, “lui” of “drinkt”. Daarnaast telden de dekens in ieder district van het bisdom het aantal katholieken en Oudgelovigen, die men kennelijk in de grensregio Pskov als de belangrijkste bedreiging zag.

Verder wilde Peter de Grote greep houden op de inkomsten van het kerkelijk bezit. Hij wilde de kerk ook moderniseren, corruptie en bijgeloof uitbannen en de kwaliteit van het kerkelijk onderwijs verhogen naar westers voorbeeld. Er werden enkele geestelijke academies opgericht. Er kwamen wetten die de mensen verplichtten zondags naar de kerk te gaan en één maal per jaar te biechten. (Die neiging kerkelijk leven door wetten voor te schrijven, zie je tegenwoordig in Rusland opnieuw.) Toch kwam dit onderdeel van de plannen niet echt van de grond.

† Patriarch Adrian.

Gevolgen

Gevolg van deze kerkhervorming was dat de Russisch-orthodoxe Kerk afhankelijk werd van de Russische staat. De tsaren die Peter de Grote opvolgden, waren soms meer hervormingsgezind, soms zeer conservatief. Toch stond het hof sterk onder invloed van westerse stromingen, vooral via prinsessen uit het buitenland met wie de tsaren trouwden. Er was veel invloed van het Duitse protestantse piëtisme en van de toenmalige Franse filosofie. De westerse invloed als geheel miste zijn uitwerking niet op, bij voorbeeld, het kerkelijk onderwijs, maar ook op de kerkelijke zang. Daar voerde men van bovenaf westerse meerstemmigheid in. Het belangrijkste gevolg was wellicht dat de Orthodoxe Kerk vooral een controle-orgaan werd van en een bron van inkomsten voor de staat. Men kwam ver af te staan van de parochies en van de bevolking. De kerk verarmde. Kerkgebouwen vervielen, omdat er

geen geld meer was. Men werd passief. In en rond de stad Pskov verdwenen in de 18^e en 19^e eeuw 28 kerken, in de 20^e eeuw onder het communisme nog eens 30 kerken.

Toch gaat er vanaf 1860 iets veranderen. Er komt meer initiatief. Men zet kerkelijke scholen op: o.a. ambachtsscholen en gymnasia. Broederschappen en zusterschappen gaan zich bezig houden met hulp aan studenten, weeskinderen, pelgrims en oorlogsinvaliden. Iedere parochie krijgt een parochievergadering, waardoor men leken meer bij het kerkelijk leven betreft. Ook in de kloosters is er een opleving. De beweging van de staretsen ontstaat. Ze zetten de deuren van hun cellen open voor de mensen, trekken rond en

beïnvloeden het culturele leven van Rusland. Er is een opleving van Orthodoxe theologie en cultuur.

Dit leidt in 1917 tot een grote kerkvergadering, een plaatselijk concilie, waarin het patriarchaat wordt hersteld. Tichon (Bellavin) wordt de nieuwe patriarch. Er worden nog veel meer hervormingen voorgesteld.

Maar de communistische revolutie smooit deze ontwikkeling in bloed. Alleen in de emigratie krijgt dit concilie hier en daar een vervolg. De Russisch Kerk blijft gewoon een staatsapparaat, onderworpen aan een tot dan toe ongekende

terreur. In veel opzichten gaat de kerk lijken op de haar omringende Sovjet-samenleving. Stalin geeft haar op het einde van de Tweede Wereldoorlog weer een beetje ruimte. Dat past binnen zijn nationalistische ideologie en geeft hem de mogelijkheid in het Westen reclame te maken voor de ‘vredespolitiek’ van de Sovjet-Unie. In de jaren '80 van de vorige eeuw komt er van onderop meer echte ruimte en openheid voor de eigen Russische cultuur, geschiedenis en religie. In 1991 stort de Sovjet-Unie in en wordt de communistische partij verboden. De Orthodoxe Kerk is voor het eerst in bijna 300 jaar vrij! Bisschoppen, die tot dan toe niet veel meer konden doen dan documenten van de KGB ondertekenen, krijgen nu plotseling verantwoordelijkheid en ongecontroleerde macht! Is de Russisch-orthodoxe Kerk na zo'n geschiedenis wel toegerust om met die vrijheid en die macht om te gaan?

Paul Baars

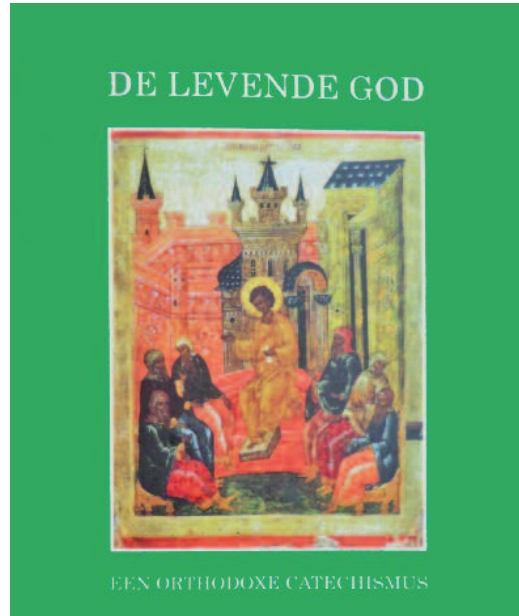
De levende God, een orthodoxe catechismus

Met de vertaling van de Catéchisme pour les familles van Cyrille Argenti heeft Jozef Wijker de Nederlandse orthodoxe christenen een geweldige dienst bewezen. En niet alleen hen. Hij geeft zijn vertaling de ondertitel mee: “Een” orthodoxe catechismus, en niet “de” orthodoxe catechismus. Daarmee laat hij ook duidelijk zien wat het doel van het boek is geweest in de ogen van de Franse auteurs, namelijk “het aangaan van de ontmoeting van de mens met de levende God” (blz. 18), en tevens dat hij deze met een open geest ook in de vertaling wil laten werkelijkheid worden.

Net zoals het boek geschreven is door een werkgroep van orthodoxe christenen (onder de bezielende leiding van vader Cyrille Argenti), zo heeft Jozef de vertaling gemaakt, begeleid door een kleine groep parochianen in een gebedsvolle context. Dit verhoogt de kwaliteit van de vertaling.

Het boek is verdeeld in zeven hoofddelen die de rijkdom van de christelijke verkondiging gronden in de Schriften en in het liturgisch leven van de christelijke gemeenschap. De vele citaten uit de Bijbel helpen dit boek tot een werkboek van catechese te maken. En ook de liturgische teksten (met muziek!) en iconografie krijgen de hun toekomstige plaats. Dit alles onderstreept dat het bij Orthodoxie niet gaat om een geloofsleer, maar om een helpende hand te bieden bij de ontmoeting met de levende God. Wat het doel is van het boek.

In alle openheid kijkt men daarbij over de grenzen van de eigen Orthodoxe Kerk. Dit blijkt ook in de openheid waarmee men gebruik maakt van de verschillende Bijbelvertalingen die in het Nederlandse taalgebied voorhanden zijn. En ook verwijst het boek naar de liturgische gewoonten van bijvoorbeeld de Rooms-katholieke Kerk. Deze open houding komt de verspreiding van dit boek zeker ten goede en nodigt uit tot kennisname.

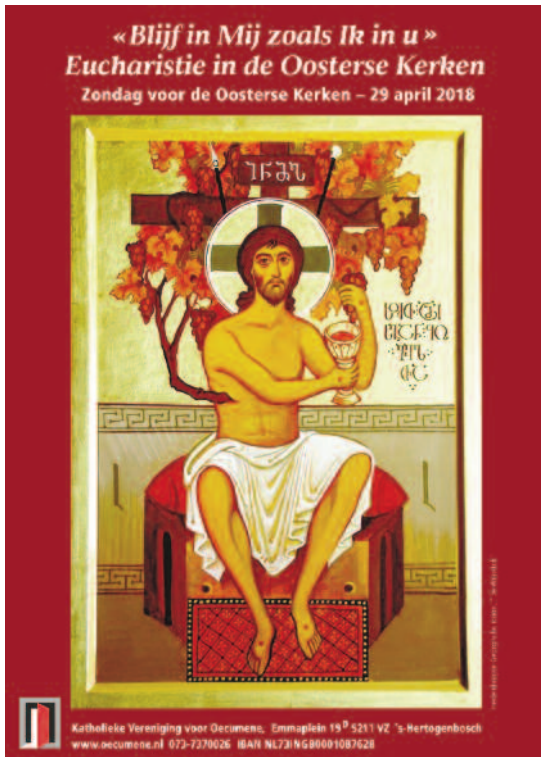
De zeven hoofddelen zijn onderverdeeld in kleinere paragrafen die de bespreking en verwerking in gespreksgroepen mogelijk maken. Daarbij is de dialoog tussen de “jongere” en de “oudere” een mooi voorbeeld om vragen en eventueel bezwaren en objecties een kans te geven. Daarbij gaat men niet in discussie om gelijk te krijgen. Liever: “laten we kijken wat de Schrift daarover zegt” (zie bijvoorbeeld bladzijde 317).

Uiteraard is er een zekere “datering” in het boek, gezien het feit dat er bijna veertig jaar verlopen zijn sinds de Franse uitgave verscheen. Er is in die tussentijd wel het nodige gebeurd op theologisch vlak, ook in de wereld van de Orthodoxe kerken. Als we alleen al denken aan de openheid die ontstaan is door de val van het communisme.

Maar dit doet niets af van mijn vreugde dat dit boek in het Nederlands vertaald is. We mogen de Orthodoxe Kerk in Nederland gelukwensen met dit belangrijke boek.

Het is zelfs een ‘gewichtig’ boek geworden van bijna 1 kilo! Mooi uitgegeven.

Johan Meijer

De poster voor de Zondag voor de Oosterse Kerken 2018 stelt de icoon van 'Christus, de ware Wijnstok' voor: Het is een Georgische icoon, geïnspireerd door Joh 15 en met een eucharistisch motief. Jezus zit voor het kruis. Boven zijn hoofd staat, in het Georgisch, het bekende kruisopschrift INRI: 'Jezus van Nazareth Koning der Joden'. Uit zijn zijde-wond komen, als uit de wijnstok die Hij is, de rranken voort, volle vrucht dragend in de vorm van druiventrossen. Naast de kelk in Zijn hand staat in het Georgisch 'Drinkt allen hiervan'.

Een digitale versie van deze poster (voor print op A4 formaat) kunt u gratis in zware resolutie bestellen via: secretariaat@oecumene.nl, 073-7370026.

ZONDAG VOOR DE OOSTERSE KERKEN 2018

Vijfde Zondag van Pasen 29 april

«Blijf in Mij, zoals Ik in u !» Eucharistie in de Oosterse Kerken

De sacramenten nemen ook en vooral in het oosters christendom een belangrijke plaats in. Ze zijn het werk van de H. Geest – de Geest van de Verrezenen – binnen de geloofsgemeenschap en binnen het persoonlijke leven van de gelovige.

'Wij hebben het ware licht gezien, de hemelse Geest ontvangen...' , zingt de Orthodoxe liturgie in een danklied na het ontvangen van de Communie. Zo zijn wij met Christus verbonden. 'Blijf in Mij, zoals Ik in u!', nodigt Hij ons uit in het Evangelie (Joh 15: 4).

Op deze Zondag voor de Oosterse Kerken 2018 richten we de aandacht op de eucharistie (Goddelijke Liturgie) zoals die in de Oosterse Kerken gevierd en beleefd wordt. Wat is het oecumenisch belang hiervan? En ook: wat kan het betekenen voor ons eigen geloofsleven?

I.v.m. het thema van deze Zondag voor de Oosterse Kerken 2018 verschijnen er artikelen in ons communicatieblad Overeen (<http://www.oecumene.nl/publicaties/overeen>), waaronder bijdragen door enkele Orthodoxe christenen over de eucharistie. Tevens krijgt u preeksuggesties aangeboden voor gebruik in de parochieliturgie van deze zondag. U kunt die en al het andere materiaal vinden op de website van de Katholieke Vereniging voor Oecumene, die deze zondag organiseert: www.oecumene.nl

Voor meer info: secretariaat@oecumene.nl, 073-7370026.

Byzantijnse liturgie XXI:

Iconostase: afscheiding of onderscheid?

In de meeste Orthodoxe en Grieks-katholieke kerken vormt de iconostase een beeldbepalend element. Een aantal iconen zijn daarin onmisbaar: Christus rechts, de Moeder Gods links en de 'Deësis' boven de centrale poort met de Koninklijke Deuren in het midden. Verder de icoon van de patroonheilige of het patroonsfeest van de parochie. De iconostase en trouwens heel het kerkgebouw zijn een hulpmiddel. Het moet de mensen helpen hun gebeden voor God te brengen. Het brengt een onderscheid aan, maar geen scheiding tussen de heilige ruimte rond het altaar en het kerkgedeelte waar de gelovigen verzameld zijn.

De huidige iconostase is een stadium in een heel lange ontwikkeling. In de oude basilieken van de 6^e eeuw stond voor de altaarruimte alleen een hek of een zuilengalerij. Je kon het altaar zien. Je ziet dat nog in de kerk van Santa Maria Assunta te Torcello bij Venetië (zie foto). De fresco's of iconen bevinden zich op de achtermuur en in het dak van de apsis. Later wordt een lage iconostase gebruikelijk, met drie toegangspoorten. Daardoor wordt het altaar meestal aan het zicht onttrokken. Soms gaan de Koninklijke Deuren tijdens de liturgie open.

De iconostase wordt steeds hoger. Ze gaat steeds meer iconen bevatten, bijvoorbeeld van de twaalf grote kerkelijke feesten, van de twaalf apostelen en allerlei heiligen. Het wordt een afscheiding. Het gevoel ontstaat dat de geestelijkheid ach-

ter de iconostase de liturgie viert en het kerkvolk van een afstand toekijkt en los daarvan zijn eigen gebeden en rituelen voltrekt.

De hedendaagse Russische iconschilder Zinon (Theodor) heeft daar kritiek op. Hij benadrukt dat heel het kerkvolk de liturgie en de eucharistie viert. Hij is daarom tegen een hoge iconostase als een volledige afscheiding tussen de altaarruimte en de rest van de kerk.

Hij wil ook het aantal iconen en fresco's beperken en zo meer rust scheppen. Om die reden gaat hij terug naar een lage iconostase of vervangt hij de iconostase door een hek, zoals dat bij de oude basilieken gebruikelijk was. Hij is van mening dat de iconen rond het altaar moeten verwijzen naar het belangrijkste sacrament dat daar gevierd wordt: de eucharistie. In de Feodorovskij-kerk te St. Petersburg beperkt hij zich daarom tot de apostelcommunie met Christus centraal achter het altaar, de eerste diaken Ste-

fanus aan de diakenkant, de ontmoeting tussen Abraham en Melchisedek als Oudtestamentische voorafbeelding van de eucharistie aan de voorbereidingskant, en enkele andere afbeeldingen.

Tot mijn vreugde zag ik dat men in de oude kerken van Macedonië en Servië bezig is de oude romantische hoge iconostases uit de 19^e eeuw te vervangen door lage iconostases met een beperkt aantal iconen in een meer traditionele stijl. We hoeven vader Zinon niet precies na te volgen. Maar zijn theologisch uitgangspunt is goed. Heel het volk van God is het Lichaam van Christus en viert de liturgie. De inrichting van de kerk moet een synthese zijn, die de bedoeling van een kerk op een rustige manier tot uitdrukking brengt. Dat uitgangspunt spreekt mij aan en kan natuurlijk op verschillende wijzen geconcretiseerd worden.

Paul Baars

Pokrof

is een uitgave van:
katholieke vereniging voor
oecumene athanasius
en willibrord

